

УДК 811.112.2.:81'367.335"712"

Якубенко І.В.

Полтавський національний педагогічний університет
імені В.Г. Короленка

МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ МОДЕЛЕЙ АКТУАЛЬНОГО ЧЛЕНУВАННЯ СКЛАДНОПІДРЯДНОГО РЕЧЕННЯ

Анотація. Статтю присвячено моделюванню у структурно-комунікативному аспекті окремих складнопідрядних речень сучасної німецької мови. Встановлення моделей здійснюється з урахуванням актуального членування. Визначені основні етапи дослідження моделей актуального членування складнопідрядної синтаксичної одиниці. На кожному етапі виокремлені відповідні релевантні методи. Окреслені перспективи подальшого дослідження моделей актуального членування речення у комунікативно-прагматичному аспекті.

Ключові слова: актуальне членування, структурно-комунікативний аспект, тема, рема, модель, складнопідрядне речення.

Yakubenko I.V.

Poltava National Pedagogical V.G. Korolenko University

METHODIC FOR STUDYING MODELS OF ACTUAL DIVISION OF COMPLEX SUBORDINATE SENTENCE

Summary. The article is devoted to the modeling in structure-communicative aspect of some complex subordinate sentence of modern German. The models are distinguished considering the sentence actual division. The main stages of the studying of models of sentence actual division are identified. The prospects for further studying the models of actual division in the communicative-pragmatic aspect were determined.

Keywords: actual division, structure-communicative aspect, theme, rheme, model, complex subordinate sentence.

Постановка проблеми. Визначення моделей актуального членування складнопідрядного речення необхідне для їх подальшого дослідження відносно певного контексту залежно від наміру мовця. Це дало б змогу адресатові та адресанту структуровано та логічно виражати свої думки, розподіляти інформацію власного повідомлення між темою та ремою відповідно до мети висловлення, за допомогою окремої схеми (моделі) виражати певні типи смислових відносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У лінгвістичній літературі останніх десятиліть ХХ-го та ХХІ-го століть зафіксовано шляхи визначення у мові на рівні синтаксису моделей речень-зразків, за якими в цій конкретній мові будуються конкретні речення, наповнені різноманітним лексичним матеріалом [1; 3; 4].

Виокремлення певної моделі складнопідрядного речення залежить від його підрядної ланки. У традиційній граматиці підрядні речення визначаються відповідно до зовнішніх ознак, синтаксичної функції та семантики. На думку О.В. Зарецької, основна відмінність між сучасною системою моделювання та традиційними класифікаціями складного речення полягає в тому, що актуальне мовознавство зорієнтовано на все речення, розкриває його цілісну внутрішню структуру, у той час як у традиційній граматиці мова йде про визначення підрядного речення як такого. Відмінним для традиційної граматики є, крім цього, атомістичний опис підрядного речення, у той час як моделювання складного речення передбачає синтез окремих характеристик частин речення. Попри такий факт, певні класифікації, встановлені традиційною граматикою, слугують вихідним пунктом для узагальнювального викладу питання [5, с. 47].

Існує структурний підхід до синтаксичного моделювання речень, запропонований О.І. Москальською. Комплексний підхід до моделювання речень представлений класифікацією О.В. Гулиги, у якій увагу зосереджено на принципах автосемантиї та синсемантиї. Оскільки підрядне речення виконує комунікативну функцію і позиціонується як член речення, то актуальним для нього залишається і смислове членування. Модель вже тема-рематичного членування німецьких прислів'їв представила у своїй дисертації І.М. Філіпова [8].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. У сучасній лінгвістиці на зріла необхідність розробки комплексного підходу до дослідження моделі складнопідрядного речення як комунікативного тактико-операційного засобу актуального членування. Використовуючи типові схеми-моделі актуального членування, мовець здатний так розташовувати у своєму повідомленні інформацію, щоб вона відбивала задумане, здійснювала вплив на співрозмовника, сприяла досягненню мети.

Мета статті. Головною метою статті є розробка методики розкриття змісту та семантики моделей актуального членування складнопідрядного речення та визначення формального та змістового наповнення речення.

Виклад основного матеріалу. Актуальне членування речення як метод лінгвістичного аналізу пов'язане з розкриттям логіки побудови думки та її граматичним оформленням у межах речення (висловлення). У той же час актуальне членування речення відображає закони мови, які впродовж її розвитку виробили відносно усталені конструкції, що уживаються у конкретних сферах спілкування. Саме на основі законів

мови конструкції трансформувались у мовленнєві формули – так звані моделі-схеми, уживання яких здійснюється у типових ситуаціях спілкування, які, у свою чергу, відбивають типові (і одночасно відносні) зв'язки між конкретною моделлю і метою, намірами мовця, видом мовленнєвої дії, її ефективністю. Відповідно, таке речення (речення-модель) набуває статусу засобу мови як тактико-операційна одиниця у спілкуванні. Отже, якщо сам процес пошуку і визначення моделей актуального членування слугує для дослідника лінгвістичним методом (у тому числі методом моделювання), то самі моделі стають лінгвістичними засобами, операційними одиницями побудови речення-висловлення.

О.О. Селіванова так пояснює комунікативну «метамодель» – абстрактна схема, що представляє собою кореляцію складників інформаційного обміну й комунікативних дій, а також співвідношення здійснюваних ними супровідних операцій, результатом чого є передача інформації від адресанта до адресата та комунікативний вплив [7, с. 265].

О.С. Ахманова розглядає моделювання як науковий прийом, що полягає у схематичному відтворенні об'єкта, у результаті якого ми отримуємо модель, властиву даній мові, парадигматичну схему елементів, що утворюють структуру модельованого об'єкту [2, с. 228]. Отже, комунікативна модель є схемою здійснення комунікації, передачі інформації від адресанта до адресата. У даній статті модель актуального членування речення розглянута як знаковий образ, стандарт, взірць розподілу у реченні інформації, як засіб реалізації певного наміру мовця. Вона є засобом впливу на реципієнта (адресата). Речення, відносячись до певних видів іллокутивних актів, використовуються у різних комунікативних моделях.

Речення як комунікативна одиниця слугує для вираження певного іллокутивного акту. Кожен із видів іллокутивного акту пов'язаний з конкретною мовленнєвою ситуацією. Між структурними параметрами речення та набором його потенційних іллокутивних сил є певні закономірності. Якщо ж співвіднести іллокутивні акти з певним типом речень, а надалі з моделлю, то коло цих актів отримує певні обриси. Залежно від мети висловлення (подяка, погроза, вказівка), мовець застосовує у своєму мовленні, письмовому чи усному, відповідну модель речення.

Для того, щоб виділити певну модель актуального членування речення, необхідно розкрити його зміст та семантику. З огляду на смислове членування речення необхідно визначити формальне та змістове наповнення речення.

Для структурно-семантичного аналізу речень необхідно здійснити їх розподіл на три групи: 1) складнопідрядні речення із підрядними у постпозиції; 2) із підрядними у препозиції; 3) із підрядним в інтерпозиції.

Надалі необхідно визначити, що саме у інформаційній структурі речення є темою, вже відомою інформацією, а що ремою, тим новим, важливим, про що повідомляється, і що в наступних реченнях надфразної єдності може трансформуватися в тему. Для такої ідентифікації використовуються наявні показники теми та реми в німецькій мові. Застосовуючи метод *аналізу за членами*

речення, можна визначити ці показники у відібраних складнопідрядних реченнях.

З-поміж маркерів актуального членування розрізняють: лексичні, морфологічні та синтаксичні. Розглянутий у статті метод аналізу за членами речення є важливим, оскільки граматичне членування та актуальне членування речення пов'язані між собою, хоча їхні межі можуть не збігатися. Іншими словами, на формальний каркас речення накладається інформаційний, певний член речення використовується для вираження теми або реми. Поняття прямиї та зворотній порядок слів в аспекті актуального членування речення означають не послідовність розташування граматичних членів речення, а послідовність розташування теми та реми. Присудок здебільшого (за рідкісними винятками) виражає рему. Іноді присудок виступає на початку речення, що є вказівкою на емфатичну рему, виражену предикативом. У такому разі фіксується інверсійний порядок слів. Деякі члени речення можуть виступати для реалізації як теми, так і реми. Це явище, наприклад, стосується обставини. Вона може виражати тему в постпозиції. Зазвичай у німецькому складнопідрядному реченні функціонує обставина часу, а за нею – місця. Знаходження на першому місці обставини й одночасне використання інверсії може створювати експресивність, тобто рему. У наведеному нижче прикладі рему виділено напівжирним курсивом: *"Mit offenem Mund und glasigen Augen starrte der Araber lange auf die schwarzgelbe Muräne"* (J. Winkler, Friedhof der bitteren Orangen, S. 71).

По-різному виявляє себе прямиї і непрямиї додаток. Додаток розташовується в реченні так: спочатку непрямиї, потім прямиї. У мові спостерігається і такий порядок: тема (прямиї додаток) – рема (непрямиї додаток). Застосовуючи *метод аналізу за членами речення*, звертаємо увагу на один з важливих засобів актуального членування – порядок слів. Зворотній порядок слів часто спостерігається в реченнях, де неозначений артикль, зазвичай показник реми, функціонує як тема. Така ситуація є у реченнях, де на першому місці знаходяться другорядні члени речення, формальний підмет чи частка, а також предикатив. У такому випадку мова йде про емфатичну рему.

Достатньо важливу роль для визначення в реченні даного й нового відіграє контекст. Саме тому важливим для подальшого дослідження є *метод контекстуального аналізу*. Одним із аспектів контекстуальної зумовленості актуального членування речення слід вважати той факт, що рема одного речення стає темою наступного. У німецькій мові, зокрема, спостерігаємо зміну неозначеного артикля попереднього речення означеним артиклем у наступному. Ізольоване речення, без оточення, комунікативної ситуації ще не дає повної картини для сприйняття інформації. Ось чому ми розглядаємо речення як частину надфразної єдності. Навіть неозначений артикль іноді може виражати тему, що виявляється, власне, при зворотному порядку слів.

Для адекватної ідентифікації складників актуального членування необхідно володіти контекстом, щоб зрозуміти, чому саме той або інший член речення знаходиться в емфазі і чи виступає він у ролі теми або реми.

"Sie müssen verstehen, was es mit unserer Firma auf sich hat. Wir sind anders und wir sind stolz darauf. Wir haben einundvierzig Anwälte, sind also klein im Vergleich zu anderen Firmen. Wir stellen nicht sonderlich viele Mitarbeiter ein, ungefähr einen pro Jahr. Wir offerieren die höchsten Gehälter und Zulagen im ganzen Land und das ist keine Übertreibung. Deshalb sind wir sehr wählerisch. Wir haben Sie ausgewählt, nachdem wir mehr als zweitausend Jurastudenten an den besten Universitäten überprüft hatten. Es wurde nur ein Brief versandt." (Керівник фірми, Ройс, звертається до Мічча як претендента на одну з посад): (J. Grisham, Die Firma, S. 8).

Розглянемо складнопідрядне речення із зазначеної вище надфразної єдності: "Wir habe Sie ausgewählt, nachdem wir mehr als zweitausend Jurastudenten an den besten Universitäten überprüft hatten".

Застосовуючи *структурний метод* (при аналізі безпосередніх складників), визначаємо склад речення, тобто члени речення, якими частинами мови вони виражені. Надалі записуємо структурну схему усього складнопідрядного речення. Для пояснення моделей використовуються наступні позначення: *підмет* – S, *присудок* – P, *модальне дієслово* – MV, *допоміжне дієслово* – HV, *перший ступінь порівняння* – Конпр, *сполучник* – Конж. Головне речення позначається як [...], а підрядне – як (...). Через косу лінію (/) перераховуються можливі елементи структурної моделі. Так, можливе в конкретному місці розташування присудка (P) або другорядних членів речення. Можливе й комбіноване використання.

Отже, у головній препозиційній частині у ролі підмета S виступає особовий займенник *wir*. Функцію присудка виконують допоміжне дієслово HV, представлене формою дієслова *haben* у першій особі множини та третя форма дієслова *auswählen* – *ausgewählt* (Partizip II). Другорядний член речення – додаток, виражений ввічливою формою особового займенника *Sie*. У підрядному реченні часу підмет S – це особовий займенник у першій особі множини *wir*, другорядні члени речення представлені іменниками *Jurastudenten*, *Universitäten*, числівником *zweitausend*, найвищим ступенем порівняння прикметників *Superlativ an den besten*, порівнянням *mehr als*.

Структурну схему наведеного вище речення записуємо так:

[S + HV + другорядні члени речення + P], (nachdem + S + другорядні члени речення P + HV), де S – підмет, HV – допоміжне слово, P – друга частина присудка, Partizip II.

Наступним кроком аналізу є визначення складу теми та реми. Також за допомогою *аналізу безпосередніх складників* визначаємо склад теми та реми. На цьому етапі дослідження також необхідно застосовувати *метод контекстуального аналізу* для того, що б вірно визначити приналежність членів речення до складу теми чи реми.

До складу теми T входять підмет *Wir* та додаток *Sie*, які вже відомі із попередніх речень, про що свідчить контекст. Ремою R у головному реченні виступає присудок *habe ... ausgewählt, підрядне речення повністю рематичне* R, оскільки

повідомляється абсолютно нова інформація, раніше не згадувана і вона нова для головного героя *mehr als zweitausend Jurastudenten an den besten Universitäten überprüft hatten*. На рематичне спрямування підрядної предикативної частини вказує її розташування у постпозиції, контекст, до складу реми належать присудок і група присудка, що зазвичай експлікують рему, а також другорядні члени речення, які несуть основне комунікативне навантаження у цьому повідомленні. Модель актуального членування записуємо так: [T-R], (R).

Правильна інтерпретація компонентів повинна сприяти виявленню зв'язності тексту, що, власне, забезпечує цілісність змісту сказаного.

Застосований на цьому етапі дослідження *метод елімінації* підрядного речення необхідний для визначення його структурної, семантичної або іллокутивної обов'язковості. А.П. Загнітко пояснює елімінацію як виключення (усунення) відомого та/або невідомого з граматично та/або стилістично значущою метою, унаслідок чого ви-творюється функціонально відмінна синтаксична одиниця, маркована внутрішньо текстовою висхідною або спадною валентністю. Під елімінацією предикативних частин О.Я. Лаврінець розуміє їх пропуску, спрощення, виключення [9, с. 86]. Однак, як зазначає О.М. Москальська, вимоги суворої методики виділення обов'язкового структурного мінімуму речення (у нашому дослідженні – моделі) зовсім не означає відмову від врахування семантики речення (його типового граматичного значення) та лексичного значення його компонентів [10, с. 28].

Важливим є виокремлення структурного каркасу, тих компонентів речення, які визначають модель, структурну схему того чи іншого речення і тим самим є моделеутворювальними компонентами речення-моделі. Основним прийомом скорочення складу речення до структурного мінімуму, що конституює модель-речення, залишається *метод "викреслення"*. Суть цього методу можна описати за допомогою дефініції поняття "модель" за Л.Т. Ломтевим: модель речення є залишком після видалення з речення його непостійних складників або індивідуальних елементів як з погляду звучання, так і з позиції конкретності значення [6, с. 71]. Але і цей метод застосовується по-різному. Л. Вайсберг та П. Гребе керуються смисловим наповненням висловлення. Г. Хельбіг вважав межею структурного мінімуму граматичність речення. *Метод "викреслення"* Г. Хельбіг ще називав *трансформацією елімінації*.

У сучасних дослідженнях визначено три блоки моделей актуального членування складнопідрядного німецького речення [11]. У кожному блоці визначено інваріант та варіанти. У першому блоці з підрядною постпозиційною предикативною частиною таких речень-моделей виявилось 12, у другому блоці із підрядною препозиційною предикативною частиною – 9, а в третьому блоці із підрядною інтерзиційною предикативною частиною – 5.

Основну модель першого блоку з тематичним головним реченням позначено як [T], (R) вона вказує на те, що склад головного речення повністю тематичний T, а підрядне речення – рематичне R. Наведемо приклад:

Ihre Ellbogen sind so schwarz wie der Teer an meinen Füßen. "Das ist die Frau, von der ich das erste Mal in meinem Leben das Wort bodymilk gehört habe". – "Komm her, schreit sie. Was ist das? Was ihr da sprecht? Kroatisch?" (T. Mora, Seltsame Materie, S. 121).

Тема (Т) представлена *Das ist die Frau*, а рема (R) – *von der ich das erste Mal in meinem Leben das Wort bodymilk gehört habe*. Тематичну спрямованість головної частини речення встановлено за допомогою контексту: у попередньому реченні мова вже йшла про згадувану жінку, отже *die Frau* – це повтор, використання означеного артикля як засобу актуального членування речення також вказує на наявність теми. Друга частина речення рема-тична, оскільки містить нову інформацію, яка не повторюється в наступній частині надфразної єдності. У цьому складнопідрядному реченні прямий порядок слів. Найчастіше при такому розташуванні членів речення інформація в синтаксичній структурі розподіляється від теми до реми, остання в підрядному реченні виражена прямим додатком, присудком та обставиною. Постпозиційне розташування підрядної ланки також сприяє розумінню її як нової, найважливішої інформації. Це найпростіша модель, вона характерна для складнопідрядних речень з усіма типами підрядних. Комунікативне напруження, що створилося в межах головного речення, знімається підрядним реченням у постпозиції. Наведемо приклад із використанням такого постійного елемента моделі, як корелят:

"Ich stand dort, wo ich nur die näselnde Stimme hören konnte. Diese Stimme schien mir bekannt" (T. Mora, Seltsame Materie, S. 47).

У цьому реченні тема (Т) представлена *Ich stand dort*, а рема (R) – *wo ich nur die näselnde Stimme hören konnte*. У ролі корелята виступає логіко-сміслова частка *dort*, яка свідчить про обов'язкову валентність головної частини складнопідрядного речення відносно до підрядної. Перша частина складнопідрядного речення рема-тична, друга повністю тематична. На це вка-

зу контекстуальний аналіз (у наступному реченні рема стає темою *Diese Stimme* та постпозиційне розташування підрядного речення).

Якщо звернутися до *методу "викреслення"* для перевірки та виділення основного синтаксичного каркасу речення, то отримаємо: головне речення *ich stand*, підрядне речення *wo ich hören konnte*. Якщо ж мова йшла б про теперішній час, то підрядне речення можна було б записати так: *wo ich höre*. Використання умовного способу дієслова (кон'юнктиву) створює додатковий маркер реми. Застосовуючи *метод елімінації підрядного речення*, виявлено, що корелят *dort* вимагає після себе підрядної ланки, яка б пояснила зміст головного речення (стояв там – де?) та зняла інформаційне напруження, що створене у препозиційній частині. Значення, які відображають реальні відношення об'єктивної дійсності у формі загальних логічних відношень заперечення, обмеження, виділення, приєднання (семантична функція) та уточнюють комунікативне членування речення (синтаксична функція), з'являються в реченні за допомогою логіко-сміслових часток. Частки підкреслюють не тільки граматичний зв'язок між компонентами складнопідрядного речення, але й смисловий. Далі наводимо структурну схему моделі актуального членування: [S + P / другорядні члени речення + P + S / другорядні члени речення], (Konj./Korel. + S + другорядні члени речення + P / MV / HV).

Отже, функціональний та структурний методи визначаються основними у методиці побудови структурно-семантичних моделей актуального членування складнопідрядного речення та їх подальшого дослідження у семантико-прагматичному аспекті. Передумовою дослідження речення в різних аспектах стала його поліфункціональність, у якій відображено поліфункціональність мови. Знаючи засоби привернення уваги у висловленні на найважливішу інформацію, методи та прийоми дослідження синтаксичних структур у різних аспектах, можливо зробити своє спілкування більш успішним, досягати мети спілкування.

Список літератури:

1. Арібжанова І. Принципи моделювання простого речення. *Українське мовознавство*. 2014. № 1. С. 42–59.
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. Москва : Сов. энциклопедия, 1996. 576 с.
3. Вайчук Т. Теория речевых актов как прагматическая модель языка. *ДОКСА*. 2004. Вып. 6: Мова, текст, культура. С. 125–134.
4. Висоцька В.А. Особливості моделювання синтаксису речення слов'янських та германських мов за допомогою породжувальних контекстно-вільних граматики. 2015. URL: http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/29780/1/25_246-276.pdf (дата звернення: 02.01.2017). Назва з екрана.
5. Головина Л.А. Средства выражения временных отношений в сложноподчиненных предложениях современного немецкого языка : автореф. дисс. на соискание учен. степени кандидата филол. наук : спец. 10.02.04 «Германские языки». Москва, 1990. 16 с.
6. Гулыга Е.В. Теория сложноподчиненного предложения в современном немецком языке. Москва : Высшая школа, 1971. 206 с.
7. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава : Довкілля, 2006. 716 с.
8. Филиппова И.Н. Формально-грамматическое и актуальное членение пословиц: на материале немецкого языка : дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.04. Москва, 2001. 215 с.
9. Лаврінець О.Я. Особливості членування багатоконпонентних складних речень зі спільною предикативною частиною. *Наукові записки*. Сер. : Філологічні науки. Київ : НАУКМА, 2006. Т. 6. С. 85–88.
10. Москальская О.И. Проблемы системного описания синтаксиса. Москва : Высшая школа, 1981. 175 с.
11. Якубенко І.В. Засоби актуального членування складнопідрядного речення в сучасній німецькій мові: семантико-прагматичний аспект : дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови». Київ, 2018. 212 с.

Джерела ілюстративного матеріалу

1. Grisham J. Die Firma. München : Wilhelm Heine Verl., 1990. 560 s.
2. Mora T. Seltsame Materie. Reinbeck bei Hamburg : Rowohlt Taschenbuch Verl., 2002. 249 s.
3. Winkler J. Friedhof der bitteren Orangen. Frankfurt/M. : Suhrkamp Verl., 1990. 423 s.